

А. В. Донцов
канд. пед. наук, професор,
Харківський НУ ім. В. Н. Каразіна

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

В статті розглядаються основні напрямки, соціальні фактори, педагогічні умови і механізми розвитку моральної саморегуляції майбутніх учителів в умовах вищого навчального закладу.

Ключові слова: виховний процес, моральна саморегуляція, саморозвиток, виховні технології

В статье рассматриваются основные направления, социальные факторы, педагогические условия и механизмы развития нравственной саморегуляции будущих учителей в условиях высшего учебного заведения.

Ключевые слова: воспитательный процесс, нравственная саморегуляция, саморазвитие, воспитательные технологии.

In the article basic directions, social factors pedagogical terms and mechanisms of development of moral self-regulation of future teachers, are examined in the conditions of higher educational establishment.

Key words: educating process, moral self-regulation, self-development, educating technologies.

Тенденції демократизації і гуманізації системи освіти і виховання вимагають розробки більш новітніх і досконалих технологій, спрямованих насамперед на застосування не традиційних спонукальних, примусово-виховних впливових дій, а на активізацію внутрішніх морально-психологічних чинників і створення педагогічних умов, що безпосередньо впливають на моральне самовдосконалення і саморозвиток вихованця.

Проблеми моральної регуляції і саморегуляції особистості знайшли часткове відображення у зв'язку з дослідженням психолого-педагогічних основ керівництва самовихованням студентів (Г. Гариф'янов), взаємозумовленості духовного і тілесного у самовихованні та педагогічному регулюванні виховної ситуації (Т. Афанасьєва, І. Бех, Л. Жуховицький), дослідженням проблем становлення особистості студента, формування самосвідомості і самоуправління (С. Загубський, А. Іванченко, І. Мартинюк), теорії та методики самовиховання (С. Кириленко, В. Оржеховська, Т. Хілько), організації самовиховання та особистісної самореалізації (О. Кочетов, І. Краснорщок), усвідомлення філософії життя (Н. Щуркова та інші).

Серед основних структурних елементів саморозвитку особистості виділяються: самопізнання, самовизначення і саморегуляція, а саморозвиток трактується як фундаментальна здатність людини бути суб'єктом свого життя, перетворюючи його в предмет практичного

перетворення себе [2, с. 307], або як процес збагачення особистих якостей людини в результаті різноманітних видів доцільної діяльності, основою яких слугує розпредмечення соціального досвіду і досягнень культури [3, с. 330]. Отже, саморозвиток особистості розглядається як цілеспрямований педагогічний процес самовідтворення і самовдосконалення особистості в процесі активної соціокультурної діяльності, спрямованої на сприйняття, засвоєння, відтворення і примноження різних форм і елементів соціокультурного досвіду.

Поряд з детальною розробкою теоретико-методичних основ самовиховання особистості залишаються без належної уваги проблеми формування її потреб, вмінь і навиків морального саморозвитку. Індивідуалізація та інтеграція індивіда в соціокультурному просторі, яка включає саморозвиток практично є неможливими без формування внутрішніх регулятивних механізмів і окремих стимулів морального самовдосконалення. Відтак, виховання насамперед слід розглядати не як виважену систему впливових дій на особистість вихованця, а як специфічний особливий регулятивний процес, специфіка якого полягає в тому, що він створює внутрішні механізми саморозвитку й саморегулювання.

Процеси інтеріоризації загальнолюдських моральних норм є провідними в утворенні і функціонуванні загальної системи механізмів формування особистої моральної культури, які трансформуються в принципи і провідні технологічні вимоги щодо розробки більш новітніх виховних технологій і систем на засадах людяності й гуманізму. Вбачається, що серед провідних педагогічних умов активізації регулятивних механізмів формування моральної культури майбутніх учителів є підпорядковані процеси, які можуть опосередковано впливати на розвиток почуття *совісті й обов'язку* перед самим собою й іншою людиною. В протилежному разі, коли зовнішні педагогічно орієнтовані регулятори поведінки вихованця не збалансовуються з його природно зумовленими особливостями саморозвитку, що характерне для традиційної системи виховання, то руйнуються і внутрішні моральні складові: інтереси, моральні потреби, установки, сенсожиттєві орієнтири, морально мотивовані наміри поведінки вихованця. Отже, постає питання про визначення провідних моральних механізмів регуляції навчально-виховного процесу і його структурних компонентів як основної методологічної вимоги розробки новітніх виховних технологій.

Стратегія активізації внутрішніх моральних механізмів саморозвитку вихованця передбачає його залучення до духовно-етичного і духовно-естетичного стилю життя, який передбачає утворення не ситуативно зумовленої, а внутрішньо детермінованої життєдіяльності. За умови відсутності стратегії життя знижується мотивація життєдіяльності індивіда, звужуються його духовно-інтелектуальні запити, отже, "всі суттєві

деформації особистості пов'язані з дефектами її саморефлексії, з особистісним знеціненням об'єктивно значущих сфер життєдіяльності" [1, с. 198]. Моральна саморефлексія як елемент саморозвитку майбутнього вчителя передбачає не лише внутрішній самоаналіз вчинків, але й аналіз того, як його вчинки оцінюються іншими і яке ставлення він виявляє до цієї оцінки.

У виховному процесі порушення внутрішньої саморегуляції поведінки майбутнього вчителя здебільше відбувається під впливом морального справдовування своїх вчинків, яке проявляється з причини орієнтації на негативні вчинки інших, які в студентській спільноті стали «етичною» нормою. Якщо у майбутнього вчителя утилітарно-прагматичне мислення переважає над системою гуманістичних цінностей, то за даних умов виховний процес вищого навчального закладу може мати суттєві ускладнення.

Системний виховний характер совісті як внутрішнього механізму морального саморозвитку майбутнього вчителя полягає в її всебічності й інтегративності, вона поєднує раціональні й емоційні, свідомі і надсвідомі, моральні й естетичні компоненти моральної культури особистості. У формуванні почуття совісті провідну роль відіграє інтеріоризація моральних норм і цінностей на свідомому і надсвідомому рівнях, яка виконує роль фіксатора об'єктивних вимог. Дослідження засвідчили, що пригнічення почуття совісті відбувається з двох причин: по-перше, коли послаблюються механізми соціального контролю за діяльністю майбутнього вчителя; по-друге, коли моральні вимоги до нього є необґрунтованими. Некоректність і надмірна вимогливість до вихованця пригнічує його внутрішньо мотивовану морально-регулятивну структуру, в систему мотивів поведінки включаються чинники, серед яких провідне положення займає страх. Тому, поєднуючи повагу з вимогливістю до вихованця, в розробці технологій формування моральної культури майбутніх учителів слід уникати виховних дій і ситуацій, які можуть викликати в нього страх, або занепокоєння.

Завищена моральна чутливість і гіпертрофоване почуття моральної відповідальності можуть негативно впливати на розвиток морально-регулятивних якостей майбутнього вчителя. Морально-духовна травмованість молодшої людини за певних обставин може стати однією з причин порушення її морально-психологічної цілісності стосовно – «Я» і суспільства. Під впливом завищених моральних вимог під моральне «табу» у свідомості майбутніх учителів можуть підпадати явища, які в суспільстві вважаються цілком нормальними, але з причини недостатньої моральної компетентності вони можуть викликати безпідставне занепокоєння і порушувати морально-регулятивний баланс особистості.

За даними опитування (всього опитано 468 осіб), яке проводилось серед майбутніх учителів, 54 % опитуваних відчувають докори совісті за деякі вчинки, 36 % — відчувають, але дуже рідко, і зовсім не відчувають — 11 %. Отже, почуття совісті для 47 % опитаних ще не стало суттєвим

внутрішнім мотивом поведінки. Очевидно це зумовлено тим, що в моральній свідомості деякої частини майбутніх учителів індивідуальні моральні норми розходяться з моральними нормами студентської спільноти і всього суспільства.

Дослідження свідчать, що у майбутніх учителів, як правило, докори совісті проявляються у сфері сімейних відносин (51 %), в інтимних стосунках (16 %), стосовно друзів (12 %), у навчально-виховному процесі (9 %). Матеріали емпіричних досліджень вказують на наступне: по-перше, в процесі формування моральної культури майбутніх учителів і генерації етичних норм велику роль відіграє сім'я і найближче соціальне оточення. В сім'ї найбільш інтенсивно розвиваються комунікативні зв'язки майбутнього вчителя із соціальним середовищем. Поряд з цим, сім'я визначається як найбільш авторитетний моральний «арбітр» в оцінці вчинків і діяльності вихованця.

По-друге, серед майбутніх учителів існує певна обмеженість у сприйнятті різноманітних моральних норм і усвідомленні соціокультурної необхідності їх дотримання. Моральні норми завжди пов'язані з діяльністю різних соціальних об'єктів. З іншого боку, обмеженість соціальних об'єктів, під впливом яких пробуджується почуття совісті майбутнього вчителя, вказує на недостатній розвиток його моральної свідомості. Регулятивний вплив почуття совісті швидше активізується за таких педагогічних умов:

- створення виховних ситуацій, які викликають у вихованця відчуття морально-психологічного дискомфорту за порушення етичної норми;
- визнання вихованцем певних моральних норм як корисних і необхідних;
- досягнення в індивідуальній свідомості органічної єдності особистих, колективних і суспільних етичних норм;
- відмова від надмірного нав'язування певних стереотипів мислення, які можуть характеризувати систему цінностей і моральних відносин.

Емпіричні дані, які отримані в процесі опитування, свідчать про те, що мотиви порушення моральних норм, які викликають докори совісті майбутніх учителів розділяються на дві групи. До першої групи належать мотиви, які пов'язані з неуцтвом, моральною некомпетентністю, незнанням елементарних правил етикету або з хибними уявленнями про моральні цінності і сенсожиттєві пріоритети. Етично некомпетентний вчитель часто-густо не замислюється над існуванням певних моральних норм, рідко звертає увагу на моральний сенс і спрямованість педагогічної діяльності, людських відносин і вчинків.

До другої групи мотивів, що характеризують порушення моральних норм належать мотиви, які не пов'язані з відсутністю етичних знань. Вони виникають внаслідок моральної некомпетентності та емоційної нестійкості. Отже, почуття совісті є одним з провідних інтегрально-

опосередкованих механізмів особистісного морального саморозвитку, ці утворюють і активізують морально-регулятивні якості майбутнього вчителя. Виховний процес може бути ефективним за умови дотримання таких методичних вимог, якщо:

- розвивається здатність майбутнього вчителя до автономного логічного морального мислення, яке дає можливість адекватно оцінювати пережити свої вчинки, знаходити в них морально-естетичний сенс;

- досягається найбільш оптимальне співвідношення між оцінкою діяльності майбутнього вчителя і його самооцінкою. Об'єктивна самооцінка ґрунтується на моральному самопізнанні, розвитку гуманістичного мислення й усвідомленні унікальної самоцінності людини;

- створюються такі типи моральних відносин у виховному процесі, в яких майбутній учитель частково позбувається зовнішніх впливових дій морального контролю, має змогу брати відповідальність на себе і проявляти творчу ініціативу;

- використовуються технології управління і стимулювання процесів морального саморозвитку майбутніх учителів, через їх залучення до різних форм суспільно значущої соціокультурної діяльності.

Активізація регулятивних механізмів формування моральної культури майбутніх учителів відбувається на основі утворення й розвитку морально-регулятивних домінант навчально-виховного процесу, як своєрідної сукупності механізмів функціонування моралі і моральних норм в педагогічному та студентському колективах. Завдяки моральним нормам, які позитивно сприймаються і засвоюються колективом і особистістю, формуються певні типи суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних виховних відносин, в яких система виховних впливових дій набуває опосередкованого, лонгіюдного характеру. Отже, моральна регуляція навчально-виховного процесу визначається особливостями функціонування моральних норм у колективі, і її ефективність залежить від процесів, що опосередковано впливають на засвоєння його учасниками моральних цінностей, норм, традицій, правил та форм поведінки.

Аналізуючи структурно-функціональні елементи моральної регуляції навчально-виховного процесу, слід виділити змістовну складову формування моральної культури майбутніх учителів. Вона полягає у визначенні сутності моралі, моральних норм та обов'язку з погляду сьогодення, виходячи з аналізу демократичних засад моральної нормотворчості в різних педагогічних системах.

Важливою педагогічною умовою активізації морально-регулятивного механізму формування моральної культури майбутніх учителів є стимулювання високозначущої мотивації поведінки через задоволення їхніх морально-естетичних потреб. Отже, розвиток потребнісно-мотиваційної сфери майбутнього вчителя на основі змістовного розширення морально-естетичних потреб є провідним елементом його саморозвитку і

моральної саморегуляції. Морально орієтовані вчинки майбутнього вчителя залежать не лише від сприятливих об'єктивних обставин. Вони можуть виникати і як наслідок прояви його внутрішніх морально-регулятивних якостей, які зумовлені правильним, об'єктивним розумінням найголовніших моральних цінностей, понять, принципів і норм. Міра свободи морального вибору має визначатись рівнем морального розвитку вихованця, оскільки повна моральна свобода не гарантує від вияву елементів аморальної поведінки. Надання моральної свободи майбутньому вчителю потребує посилення впливу внутрішніх, суб'єктивно зумовлених регулятивних чинників його поведінки.

Пасивне споглядання і невтручання у педагогічні проблеми, що зумовлені спотвореною соціалізацією майбутніх учителів є хибним для сучасного стану розвитку системи вищої освіти і виховання. Змістовна, соціокультурна та ціннісно-нормативні сутність моральної регуляції навчально-виховного процесу впливає з деонтологічної сутності моралі, відповідності висунутих моральних завдань освіти вирішенню найбільш актуальних проблем сьогодення у відповідності до конкретних потреб реформування системи освіти.

Моральна регуляція навчально-виховного процесу є однією з найважливіших умов формування внутрішніх морально-регулятивних чинників поведінки майбутніх учителів, що зумовлюють саморегуляцію їхньої поведінки. Отже, на основі аналізу опосередкованих механізмів формування моральної культури майбутніх учителів серед структурних компонентів, що впливають на їхній моральний саморозвиток і саморегуляцію, можна виділити: педагогічний процес, стиль життя, поведінку та види пізнавальної діяльності, які, в свою чергу, зумовлюються особистими, внутрішньо мотивованими педагогічними чинниками та умовами, а саме:

а) потребами: соціальними, моральними, естетичними, матеріальними, соціально-психологічними, духовними та науково-пізнавальними;

б) вольовими якостями: моральною стійкістю, соціально значущою мотивацією поведінки, здатністю до самонавчання, дисциплінованістю, ціннісними орієнтаціями, витримкою та рішучістю до морально виважених вчинків і дій;

в) моральними почуттями: чуттєвістю до справедливості, почуттями обов'язку, альтруїзму, власної гідності, совісті, патріотизму та сорому;

г) інтелектуальним компонентом: науковим світоглядом, моральною свідомістю, гуманістичним мисленням, моральними переконаннями, здатністю до автономного мислення і не посилення на думку інших, наявністю морального ідеалу та достатнього рівня культури етичного мислення.

Виходячи з концепції опосередкованого залучення особистості майбутнього вчителя до різних видів навчально-пізнавальної діяльності, спрямованої на формування морально-регулятивної складової виховного

процесу дає можливість виділити основні методологічні вимоги реалізації на практиці регулятивних механізмів морального саморозвитку майбутніх учителів, а саме:

- організація виховної роботи на підґрунті ідеалів людяності, гуманізму, духовної і фізичної краси й досконалості;
- посилення впливу гуманітарних дисциплін на розвиток моральної свідомості майбутніх учителів через розкриття моральної сутності соціальних цінностей, функціонування різних соціокультурних процесів і підсистем;
- оволодіння теорією та методикою морального самопізнання завдяки засвоєнню знань про психологічну і соціокультурну сутність людини як суб'єкта соціокультурної діяльності та методи її дослідження;
- оволодіння методикою моральної саморегуляції поведінки через підвищення впливу когнітивних процесів та самовиховання на активізацію потреби в саморозвитку і професійному самовдосконаленні.

Процеси морального саморозвитку і саморегуляції поведінки майбутніх учителів можуть бути ефективними за умови, якщо вони опосередковуються комплексним впливом на їхній внутрішній духовний світ, систему цінностей, уявлень, переконань та сенсожиттєвих орієнтирів. Найбільший виховний потенціал має використання гуманістично орієнтованих виховних технологій, різнобічних засобів педагогічної взаємодії і виховного впливу. Провідну роль у цьому процесі відіграють загальнолюдські моральні цінності, норми, ідеали, народні звичаї та традиції, зразки світової і національної культури та мистецтва, які мають бути важливими змістовними важелями розробки новітніх навчально-виховних систем і технологій.

Література

1. Еникеев М.И. Энциклопедия. Общая и социальная психология / Марат Еникеев. – М. : «ПРИОР», 2002. – 559 с.
2. Слободчиков В.И. Словарь по педагогике / В.И. Слободчиков, Г.М. Коджаспирова. – М. : ИКЦ «Март», 2005. – 448 с. (с.307).
3. Словарь-справочник по педагогике / авт. и сост. В.И. Мижериков; под общ. ред. П.И.Пидкасистого. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 448 с. (с. 330)].

Стаття надійшла до редакції 23.03.2010 р.

Л. С. Рибалко

*доктор пед. наук, професор,
Харківський НПУ ім. Г. С. Сковороди*

САМОРОЗВИТОК ОРГАНІЗАТОРСЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ КУРСАНТІВ У ПОЗНАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ

Визначений позитивний вплив технології формування організаторських здібностей на їх саморозвиток в позанавчальній діяльності вищого навчального закладу МВС України.